

8. Ці хацелі б вы мець такога настаўніка, як Апалінарый Феакціставіч, і такога сябра, як Косця Кветка? Растлумачце чаму.
9. Падрыхтуйце лісты да старога настаўніка, напішыце яму, якімі сталі вучні дзякуючы яго жыццёвай навуцы.

Янка Брыль

Перад намі ў канцы аповесці «Сіročы хлеб» новы чалавек. Ён (Данік Малец) вырас духоўна, пашырыўся яго погляд на свет і людзей. Хлопец адкрыў для сябе вялікую праўду і высокі сэнс жыцця, усвядоміў новае разуменне шчасця. Ён гатовы змагацца за свае ідэалы, за свае перакананні.

Вера Ляшук.

УРОКІ ПАНІ МАР'І

(Урывак з аповесці «Сіročы хлеб»¹)

1

...Данік, як і кожны з малых, меў не адну, а некалькі мянушак — то Сівы, то Гусак, то Манька... Сівым яго празвалі за валасы, асабліва светлыя ўлетку, калі яны выгаралі на сонцы. Гусаком — таму што калісьці, яшчэ пазалетась увосень, хлопцу нагнаў страху стары Міронаў гусак. «Манькай» у іхняй вёсцы называюць левую руку, а Данік хацеў чамусьці быць ляўшою і ўсё страшыў, крычаў: «Вось як дам табе з манькі!..» На кожную з гэтых мянушак можна было адказаць любому з сяброў таксама мянушкай, а то і пабіцца. Зрэшты, не ўсе мянушкі аднолькава прыжываюцца. З трох першых мянушак, з якімі Данік уступаў

¹ Дзеянне твора адбываецца ў былой Заходняй Беларусі, частцы нашай Радзімы, якая ў 1921 годзе паводле Рыжскага дагавора паміж Савецкай Расіяй і Польшчай была аддадзена пад уладу Польшчы. Заходняя Беларусь знаходзілася ў складзе Польшчы да верасня 1939 года, а пасля была далучана да Савецкай Беларусі.

у жыццё, да хлопца прыліпла толькі адна — Сівы, і за яе Данік амаль не злаваўся.

Была, аднак, яшчэ і чацвёртая мянушка... Жабраком называлі яго толькі Палуянавы хлопцы, Шурка і Павел.¹ <...>

2

<...> Школа стаяла наводшыбе ад вёскі, на ўзгорку. Сама старая і ў акружэнні старых бяроз, што засланялі яе ад зімовых вятроў. Заманілі Даніка і гэтыя высокія бярозы, і прыгожыя дарожкі вакол школы. Не раз вясною ён глядзеў, як дзеці, што ўжо вучыліся, праскрабалі гэтыя дарожкі ў мураве, пасыпалі іх жвірам і абсаджвалі касачамі². А ў сярэдзіну школы, дзе вучацца, так дагэтуль яму і не ўдалося прабрацца.

Настаўнік, якога ў вёсцы называлі пан Цаба, Даніку не вельмі падабаўся.

Неяк улетку яны, пастушкі, спаткалі яго на пашы. Ішоў ён з-пад рэчкі з трыма вудамі, са збанком і з нейкай торбай за плячыма. Школьнікі, а з імі меншыя хлопцы паскідалі шапкі і адзін перад адным, як гусі, загаманілі: «Дзень добры! Дзень добры!..» Спыталіся нават, ці хутка ўжо ў школу.

— Яшчэ будзе тры нядзелькі, ды тады ў чацвер, — сказаў настаўнік.

¹ Данік быў сіратой, яго бацьку забілі на вайне. Маці была вымушана наймацца на работу да багатага Палуяна.

² *Касач* — расліна з вялікімі кветкамі жоўтага, сіняга або фіялетавага колеру.

Потым пан Цаба паглядзеў на Даніка і спытаўся па-беларуску:

— А чый гэта такі Іванка?

— Ён не Іванка, ён Данік, — адказалі старэйшыя хлопцы. — Ён Зосін, а прозвішча іхняе Малец. У яго толькі маці, ён сірата.

— Дык, значыцца, ты — пан Даніла Малец, — засмяяўся настаўнік. — Ты таксама прыйдзеш вучыцца? Ходзь ту, не буй сен¹. — Ён узяў хлопца за плячук і падцягнуў бліжэй да сябе. — А які ж ты, пане Малец, сівы, мурзаты, нястрыжаны!..

Пастушкі засмяліся. Тады і з'явілася яшчэ адна мянушка: «Пан Даніла Малец адмарозіў палец». А Даніку было зусім не смешна.

— Ну, дык хочаш вучыцца?

Адказаць настаўніку трэба, ды і ў школу хочацца, і хлопец цераз сілу выціснуў:

— Ыгы.

— Не «ыгы», а хачу. А рыбу вудзіш?

— Хачу.

Дзеці зноў засмяліся. А чаго? І пэўна ж, хочацца з вудай на рэчку, але рэчка далёка за пашай, на лузе, і не заўсёды можна туды пайсці.

У руцэ пана Цабы пагойдваўся жоўты збанок, падвязаны за шыйку вяровачкай. Сівы цікнуў² у яго раз, другі раз і, нічога не ўбачыўшы, спытаўся:

— Што там?

— Рыба, — адказаў настаўнік. — Не пашанцавала мне сёння, пане Даніла Малец, аднаго толькі акунька адшукаў.

— А чаму ж у торбе поўна?

— У торбе? Там руўнеж рыбы³.

— А вы ж кажаце — толькі адну злавілі.

— Ну адну. А гэтыя купіў.

¹ Ідзі сюды, не бойся.

² Цікнуць — тут: угледзецца.

³ Там ёсць таксама рыбы.

— Дзе купілі?
— Дзе? У склепе, ктуры называ се Немэн¹. Ха, ха, ха!.. Не, злавіў усе, пане Малец, толькі адну нясу жывую.
— А чаму вы лжаце?
— А што, ты ніколі не лжэш?
— Ёгі.
— Бачыў ты яго — «ыгы». Ну што ж, пане Малец, я табе за гэта ксёнжку² дам, калі прыйдзеш у школу. З цацкамі.
На развітанне хлопцы зноў паздымалі шапкі і адзін перад адным загаманілі: «До відзэння! До відзэння!..» А Данік стаяў разгублены, не ведаючы — верыць ці не верыць?.. І неяк прыкра было, невядома чаму...
Цяпер ён успамінае пра гэта, і зноў вяртаецца думка: верыць пану ці не? <...>

3

Пан Цаба не ашукаў — як толькі Данік прыйшоў у школу, ён даў і яму кніжку з цацкамі і неяк смешна назваў яе — «эле-мэнтаж»³.

Літары даліся хлопцу няцяжка. Толькі з дзвюма з іх Данік, як і ўсе іншыя навічкі, меў многа клопату. Нейкае «а з хвосцікам» і «э з хвосцікам»; першае трэба вымаўляць, як «не то а, не то он», а другое — «не то э, не то эн»... Так муштравалі іх настаўнік. І вымаўляць удавалася толькі яму. Малыя неўзабаве вырашылі, што тут уся справа ў носе — які ў каго нос. У пана Цабы нос быў доўгі, чырвоны, і настаўнік гугніў у яго неяк вельмі ж адмыслова. А ў іх яно так не выходзіла гладка — ні «он», ні «эн»...

Пасля пачалі складаць з літар словы: «ма-ма», «та-та», «А-не-ля»... Мама і тата — таксама як і ў нас. Анеля — гэта імя дзяўчынкі. Такой дзяўчынкі ва ўсёй Галынцы не было, і таму

¹ У краме, якая называецца «Нёман».

² Ксёнжка — кніжка.

³ Элемэнтаж — буквар.

Данік назваў Анеляй іхнюю пярэстую, вельмі ж пацешную цялушку.

Неяк зімою, прыйшоўшы са школы, Данік адразу ўзяўся за ўрокі, як ён рабіў цяпер, ужо не пасучы, заўсёды. Мамы не было дома. Ён сам дастаў з печы капусту, з паліцы — хлеб, пад’еў, прыбраў са стала і разгарнуў «элементаж». Пачаў чытаць вершык, які трэба было вывучыць на памяць. У вершыку польскі хлопец Янэк хваліўся сваёй маме, што ён наловіць многа рыбы. А потым:

Ловіл Янэк до полудня,
Маёнц пружнон храпкэн...¹

На гэтай «храпкэн» Сівы і засеў. Што гэта за «храпка»? Думаў, думаў — дарэмна. Успамінаў, успамінаў... Не, настаўнік не гаварыў ім нічога пра гэтае слова. У мамы не спытаешся: яна пайшла з кудзеляй. Ды, зрэшты, колькі ў яе ні пытайся, толькі і будзе адказу: «А багі яго ведаюць! Адчапіся. Што я табе — пані ці настаўніца? Бабуля твая, нябожчыца, пакаёўкай² у пана была: тая табе адказала б!..»

Раптам Данік успомніў, у каго сёння маці з кудзеляй, і ўсё яму стала ясна. Ну, калі не адразу цяпер, дык хутка будзе ясна, — вось толькі ён пойдзе туды, да Кужалевічаў, ды пакажа гэтую «храпкэн» сябру свайму — Міколу.

<...>

Данік хуценька апрануўся і пабег да Кужалевічаў.

Аднак і Мікола не змог яму нічога адказаць. <...>

— Я, брат, у іхнюю школу і дня нават не хадзіў. <...>

Стары Кужалевіч, дзядзька Рыгор, ляжаў на печы, лапцямі на хату. Здавалася — спіць, адно ж паварушыўся і кажа:

— А пакіньце вы з гэтым настаўнікам! Які ён паляк! Ён жа з Бярозаўкі. Бацьку я яго ведаю і самога. З багатай хаты, нічога

¹ Вудзіў Янэк да паўдня,
Маючы дарэмную ахвоту...

² Пакаёўка — уст., служанка, якая прыбірала пакоі.

не скажаш. У Нясвіжы вучыўся, па-руску. А цяпер вось у панскую скуру палез. Ужо, бачыш, і паню сабе падхапіў, ажаніўся. Сястра, кажуць, нейкага паліцыянта. Угрунтаваўся добра. А нашага брата, калі каторы і вучоны, настаўнікам, нябось, не паставяць. Ды не кожны і захоча, як гэты Цаба. Храпка, шмапка...

Данік глядзеў на Міколу. Сябар яго ўстаў, падышоў да паліцы і зняў з яе нейкую кнігу.

— Гэта Купала, — сказаў ён. — Той самы, што і пра Машэку напісаў. Памятаеш? — падмаргнуў ён Даніку...

— І пра мяне ён напісаў, — гартаў кнігу Мікола. — Глядзі вось, верш «Я шавец-маладзец». І пра цябе напісаў. Пра цябе і пра маму тваю. Вось паглядзім. Ага! Ну, слухай.

Гэта была размова беднай маці-сялянкі з хлопцам сваім, які пасвіў чужыя каровы. У хлопца было тое, чаго ў Даніка ніколі не будзе, — бацька і браты. Было і тое, чаго ў Даніка яшчэ няма, — служба ў чужых людзей. Было, аднак, і галоўнае, што радніла Сівага з тым пастушком, — горкая доля.

Мікола чытаў, стоячы сярод хаты:

— Як у служкі сходзяць леты —
Ў пастуха,
Пытай, маці, птушкі гэтай —
Канюха¹.
Запытайся гэтай хмары —
Гэтых слёз;
Гэтай кветкі на папары —
Гэтых лоз;
Гэтай грушы сярод поля
І балот:
Яны ўсе аб маёй долі
Вядуць шчот.

Ну, і галоўнае, што ты, браце Даніла, запамятай назаўсёды:

Не плач, маці, і не злуйся
На жыццё,

¹ *Канюх* — абл., каня.

Як я ў сілачку ўбяруся,
Змагу ўсё.

Вось так, брат, і запісана. Зразумела?

У адказ Данік змог вымавіць толькі сваё «ыгы». За яго адказала маці.

— Як жа хораша, божачка, — уздыхнула яна. — Чула, Алена, га? — спытала ў Міколавай маці, якая таксама не прала, а слухала.

— Ну што, Данік, — сказаў Мікола, — хочаш вось так навучыцца чытаць?

— Ыгы!..

— Калі «ыгы», дык ідзі цяпер і вучы сваю храпку, а ўвечары прыходзь.

І вось быў вечар, у які яшчэ адзін заходнебеларускі пастушок з мужыцкай прагнасцю на ўсё жыццё запамінаў трыццаць дзве літары ўжо не чужой граматы. І была пасля вечара ноч, у якую ў старой, занесенай снегам хаціне доўга не мог заснуць маленькі чалавек.

4

<...> Данік ужо ў трэцім класе. Першыя школьныя радасці даўно прайшлі. Праўда, вучыцца «па-панску» з кожным годам як быццам лягчэй. Ужо і сам пан Цаба гаворыць з імі толькі па-польску. Вось і цяпер ён тлумачыць ім нешта, але Сівы не чуе, бо задумаўся. Ад невясёлых думак ён абмакнуў у чарніла тупы канец алоўка і напісаў на парце: *Д. Малец*. Па-беларуску, вядома. Настаўнік заўважыў гэта і паставіў «грамацея» ў куток, дзе яшчэ, напэўна, стаяў неаднойчы і тата...

<...>

Пакуль Данік стаяў на каленях, гасцінцам з мястэчка брыла па адліжным снезе Акуліна. У старых салдацкіх валёнках, засопшыся, яна несла з пошты вялікі пакунак. Вось яна мільганула ў акне... у другім...

— Кніжкі! Кніжкі нясе! — загаманілі дзеці.

Акуліна ўнесла пакунак, напусціла з двара холаду, навалакла шлапакамі¹ снегу.

— Ух, панок! — уздыхнула яна, папраўляючы хустку. — Хай іх нечага ліха! Наце вам і запіску яшчэ.

— А ты не лайся, дурніца. Ідзь прэч!

Акуліна згорбілася і пайшла.

— Ну вось, — сказаў настаўнік. — Вось вам і тое, чаго так хацелася вашым бацькам. Тутай сон бялоруске элемэнтажэ «Зорка». Хто з вас умее ўжо чытаць па іх?

Данік азірнуўся. Ды і азірацца не трэба, — і так чуваць, як загаманіў, узняў рукі ўвесь клас:

— Я! Я! І я!..

— Праве ўшысцы², — загугніў пан Цаба. — Ну што ж, не тшэба мне будзе лішне заўрацаць³ сабе галаву.

Ён памаўчаў.

— А хто ж вас навучыў? — спытаўся.

Аказалася — каго бацька, каго нават маці, каго старэйшы брат, а трох — Яна Бусліка, Уладзімежа Чарадойлу і Шымона Мамоньчыка, як назваў іх настаўнік, — навучыў Данель Малец.

— Ты? — спытаўся пан Цаба. — Ану, устань!

Данік устаў і павярнуўся да класа.

— А хто цябе навучыў? Ну, чаго ты ўнурыўся⁴?

Сівы маўчаў, толькі глядзеў на пана спадылба.

— Не повеш? — зноў па-польску спытаўся пан Цаба. — Не повеш? Мысліш, я сам не вем? Ідзь знуў до свэго конта!..⁵

Данік павярнуўся і па прывычцы стаў на калені.

Ён не сказаў, не назваў свайго сапраўднага настаўніка. І не скажа. Не пану аб гэтым казаць!..

<...>

Цяпер, стоячы ў кутку на каленях, Данік то думае, то нават шэпча:

¹ Шлапакі — абл., шлёпанцы.

² Праве ўшысцы — амаль усе.

³ Заўрацаць — марочыць.

⁴ Унурыцца — апусціць галаву, панурыцца.

⁵ Не скажаш? Думаеш, я сам не ведаю? Ідзі зноў у свой куток!

— Панскі падліза... Запрадаўся з душой...

Гэта — пра Цабу. Так гаварыла ўся вёска.

5

<...> Даніку ўжо адзінаццаць. Ужо другі год хлопец сядзіць у трэцім класе. Што, хіба ён вучыцца дрэнна? Ды не! Цяпер ужо не толькі ўся школа, а ўся Галынка ведае, што ён, Зосін Данік, вучыцца лепш за ўсіх. Найбольш чытае — і беларускіх, і рускіх, і польскіх кніжак, абы-дзе якую дастаў. А вось застаўся ў трэцім класе на другі год. Хто ведае — можа, і яшчэ год будзе сядзець...

Такі ўжо заведзены лад у паноў: хто не адходзіць у школу да чытарнаццаці год — плаці штраф або адседжвай у каталажцы¹ пры гміне². Мама ні штрафу плаціць, ні адседжваць, вядома, не хочацца, дык вось Данік і ходзіць другую зіму ў трэці клас. Ісці ў чацвёрты, у местачковую школу, — і няма за што, і няма ад каго. Трэба ж і маме дапамагаць. Шэсць чужых кароў і сваю Рагулю пасе ён улетку.

А ў школу, у чацвёрты клас, так хочацца!..

Вясной, калі ён скончыў трэці, быў у іх сам «пан кіроўнік» — дырэктар местачковай сямігодкі.

«Пан, зразумела, — звярнуўся ён да іхняга Цабы, — лепшых вучняў накіруе да мяне, у чацвёрты клас, а гэтага, Мальца, — у першую чаргу, абавязкова».

¹ *Катала́жка* — месца ўтрымання асуджаных.

² *Гмі́на* — самая дробная адміністрацыйна-тэрытарыяльная адзінка ў Польшчы.

«Пане кіроўніку, — загугніў Цаба, — ён, Данель Малец, вельмі бедны, сірата. Дарэмная гаворка».

«Ну што ж, як не дык не», — сказаў кіроўнік.

А тут учора дзядзька Пятрусь¹ прыслаў пісьмо і грошы. Вось табе і «не дык не»! <...>

Тут на думку хлопцу ўзыходзіць, што школа ў мястэчку — таксама панская, як і ў Галынцы... «А ці добра, што я пайду туды, што я хачу вучыцца, хоць і па-польску? Што ж я — хачу панам Цабам зрабіцца?.. Ды дзядзька ж піша, каб я вучыўся! — успамінае ён з палёгкай. — У школе буду вучыцца па-польску, а дома — па-свойму. І буду шмат чытаць, буду такі разумны, як тата, як дзядзька Пятрусь, як Мікола!..» <...>

6

<...> Выхавацелька чацвёртага класа — пані Мар'я, або кіроўнічыха, як называюць яе вучні, — увайшла пасля пераменкі ў клас з вялікім пачкам чырванабокіх яблыкаў.

— Лісты кляновыя прынеслі? — спыталася яна.

— Прынеслі! Во якія! Во! — загаманілі вучні.

— А-ёй, навошта гэтак шмат? Я ж казала — па два-тры, не больш.

Пані Мар'я гаворыць па-польску чыста, не так калечана, як пан Цаба.

— Але нічога, дзеці, — кажа яна. — Зробім так: кожная парта атрымае адзін яблык, паложыць некалькі лістоў, а на іх зверху — яблык. Праўда, на кляновыя лісты яблыкі не падаюць, бо на клёнах яны не растуць, але гэта таксама нічога: гэта вельмі нагадвае восень, яе хараство. Дык пачынаем, дзеці. Не спяшайцеся. І кожны няхай памятае: хто нарысуе лепш — з'есць яблык, а хто палянуецца — будзе есці лісты.

Сказала і засмяялася, а клас — за ёю. Якая яна добрая, вясёлая! Зусім не такая, як муж яе, пан кіроўнік, — нейкі маўклівы і нават страшнаваты. Дзяўчаткі, дык тыя гавораць «наша пані

¹ Дзядзька Пятрусь — брат бацькі Даніка.

Мар'я», як быццам яны любяць яе больш за хлопцаў. І ўсё падлашчваюцца, усё шчабечуць: «проша пані» ды «проша пані»!..

Як толькі ў класе ўсталявалася цішыня, пані Мар'я села за стол і дастала з шуфляды класны журнал. І вось гартае яго і нешта запісвае.

А Данік, які сядзіць на першай парце, насупраць стала, малюе, а сам усё глядзіць на кіроўнічыху — то крадком цікне¹ спадылба, а то, калі яна не бачыць гэтага, пазірае адкрыта.

Сёння дваццатае верасня. А Даніку здаецца, што толькі ўчора поп адслужыў ім у царкве малебен на добры пачатак школьнага года. Вучыцца весела, час ідзе хутка. Чаму ж, аднак, сёння яму не рысуецца?

Толькі і глядзеў бы, здаецца, на паню Мар'ю... Чаму? Найбольш, мусіць, за тое, што яна чытала ім пазаўчора.

Пазаўчора яна прынесла на ўрок польскай мовы маленькую кніжку і сказала: «Сёння мы прачытаем апавяданне выдатнага польскага пісьменніка Генрыка Сянкевіча пад назвай “Янка-музыка”».

За чатыры гады Данік — нават у пана Цабы, а найбольш дык сам, з кніжак, — навучыўся ўжо разумець па-польску амаль усё. Зрэшты, чытаючы, пані Мар'я растлумачвала ім паасобныя словы. І ўсё зразумела для іх, хоць у школе амаль адны беларускія дзеці з мястэчка і з навакольных вёсак. Дзеці яўрэйскіх крамнікаў, краўцоў, анучнікаў і кавалёў таксама лепш, чым па-польску, гавораць на беларускай мове. Вучняў-палякаў зусім няшмат: сынкі і дачушкі «ўжэнднікаў²» і паліцэйскіх, сем чалавек на ўвесь вялікі клас.

Усё зразумела Даніку яшчэ і таму, што ў апавяданні, якое чытала ім настаўніца, гаварылася пра такіх жа, як ён, дзяцей вясковай беднаты, Янка-музыка — польскі хлопец-пастушок, таксама сірата, а маці — батрачка, якіх недзе там, у Польшчы, называюць «каморніцамі». Музыка — гэта мянушка Янкі.

¹ *Цікава́ць* — тут: кідаць позіркi ўпота́й.

² *Ужэ́нднік* — адміністрацыйны работнік.

Для яго ўсё іграла — і лес, калі ён шуміць і звініць галасамі птушак, і луг, дзе ноччу крумкаюць жабы і крычаць драчы, і вёска, калі яна вясновай ноччу спявае-гамоніць спачатку дзявочымі песнямі, а потым пераклічкаю пеўняў... Рэха іграла таксама. Ігралі на ветры нават і рагі вялікага сахара¹, якім малы Янка растрасаў гной на панскім полі.

— Малец, устань!

Данік прахапіўся ад задумы і ўстаў.

— Ты чаму не рысуеш?

— Я рысую.

— Ну дык сядай і рысуй.

Так, рысаваць трэба ўсё ж такі лепш. «Спачатку лёгенька алоўкам, а тады пойдучь фарбы», — успамінаў Сівы словы настаўніцы. Хлопец глядзіць на яблык, на кляновыя лісты.

Як яны хараша жаўцеюць на іхнім клёне перад хатай! Непрыкметна адчэпліваюцца хвосцікам ад галінкі і асядаюць у бясшумным палёце, лажацца на пясок і на траву. Добра збіраць іх у пучкі — маме, хлеб пячы, — добра ўглядацца на іх далікатныя жылкі або шалахцець па іх босымі нагамі... А яблыкі!.. Улетку Данік часта спаў у садку каля хаты, пад іхняй адзінай яблыняй белы наліў. Звечара ён доўга не мог заснуць, бо ўсё прыслухоўваўся, як яблыкі ападаюць у мяккую, глыбокую траву, як яны на ляту торкаюць, непакоюць лісты і галінкі. Часта ён уставаў з-пад коўдры і, стоячы на каленях, мацаў навокал рукамі ў халоднай расе. Знойдзеш-абмацаеш яблык і ўвап'ешся зубамі ў кіславата-салодкую смакату!.. Зоркі — высока над хатай і яблыняй, жабы гудуць на балоце, у садзе звіняць камары... Ночка і сапраўды спявае — так ціха і так шматгалоса...

Той польскі хлопчык Янка-музыка і сам захацеў іграць. Змайстраваў сабе скрыпку з гонціны², начапіў драцяныя струны. Ды яна не хацела іграць так, як тая, што іграла ў карчме або ў панскім двары. І Янка вырашыў украсці сапраўдную скрып-

¹ *Сахор* — жалезныя вілы для накідвання гною.

² *Гонціна* — адна дошчачка, якая кладзецца на дах.

ку — у панскага лёкая. Яго злавілі. Нядошлага хлопчыка-сірату панскі суд у гміне прысудзіў да пакарання розгамі. Біў музыку гмінны вартаўнік, дурнаваты Стах, такі самы, відаць, як той Васіль, што трымаў калісьці Даніка, пакуль Палуянаў Павел не ўдарыў яго кіем па галаве.

Пані Мар'я нешта ўсё піша ў журнале. Доўгія чорныя вейкі яе зусім прыкрылі вочы. Яна не бачыць Даніка, і вось ён зноў глядзіць на настаўніцу.

Янка-музыка крычаў: «Ма-ту-ля!..» І пані Мар'я, чытаючы, неяк дзіўна вымаўляла гэтае слова. Тройчы. За першым разам яна сказала яго, потым спынілася і, заплюшчыўшы вочы, устрасянула галавой. А ўжо за трэцім разам у вачах яе паказаліся слёзы. Так, ён убачыў гэта, бо ён сядзіць якраз перад сталом...

Доўгія чорныя вейкі настаўніцы нечакана прыпадаюцца. Вялікія карыя вочы яе глядзяць у шэрыя, ужо спалоханыя Данікавы вочы.

— Малец!

Сівы ўстае і чырванее. Ужо не толькі яна, а ўвесь клас — ён адчувае гэта — глядзіць на яго.

— Што ты зрабіў, пакажы!

Данік падае настаўніцы спытак.

— Ну, вядома. Усе ўжо малююць, а Малец... Я пажартавала, што гультаі будуць есці лісты, — іх мы, магчыма, і на калені паставім. Як табе гэта падабаецца? Трэба рабіць, а ты сядзіш ды думаеш пра нябесныя мігдалы¹...

Пад смех усяго класа Данік садзіцца і пачынае маляваць. Ён кладзе, як і трэба, спачатку светла-жоўтую фарбу, дадаўшы да яе крышку зялёнай... Ды вось не клеіцца штосьці, не так выходзіць, як хочацца... Данікаў сусед па парце — Санька Сурновіч, хлопец з мястэчка. Яны ўжо трохі пасябравалі. У Санькі выходзіць зусім інакш. Бачыш, як захапіўся, — і галаву схіліў, і шчаку падпёр языком...

¹ *Мігдál* — міндаль. Думаць пра нябесныя мігдалы — марыць пра нешта недасяжнае.

— Добжэ, Сурновіч, добжэ, — гаворыць пані Мар’я. Яна ўжо стаіць каля Санькі; схілілася над ім, усперлася рукой на парту. — Ты толькі, Сурновіч, лягчэй, не так рэзка. І не спяшайся. Дай мне пэндзаль. Падсунься трошкі.

Яна падсела да Санькі і ўжо малюе сама.

— Вось так, вось так, — прыгаворвае. — Што ж, прыйдзе час, і наш Аляксандр Сурновіч будзе — хто ведае? — можа, Янам Матэйкам...

Усе смяюцца, а Санька шморгае носам і сарамліва апускае галаву.

— Ян Матэйка, дзеці, — гаворыць настаўніца, — гэта быў такі польскі мастак. Слаўны мастак, на ўвесь свет. Ну, а ты што тут робіш, задуманы? Пакажы.

Данік падае ёй свой спытак, кладучы яго на Санькава месца.

— О, што гэта — аладка з хвосцікам?

Усе смяюцца, а пані Мар’я бярэ ў Даніка яго пэндзлік, набірае чырвонай фарбы і пачынае папраўляць яго няшчасны яблык.

Ах, і чаму ж яна не сядзіць побач з ім, а з Санькам?! Данік глядзіць на белую маленькую руку настаўніцы, потым крадком цікуе на мілы, прыгожы твар яе, абাপал якога звісаюць чорныя кучаравыя пасмы коратка, «пад польку», астрыжаных валасоў. І ў душу яго само чамусьці просіцца слова «матуля», пачутае ад яе пазаўчора.

— Вось так, вось так, — прыгаворвае пані Мар’я, малюючы. — І трэба, Малец, не глядзець, не марыць, а рабіць сваё...

Не, ніколі, відаць, яна не палюбіць яго так, як Янку-музыку! І ніколі не сядзе побач з ім, Данікам, і не пахваліць яго так, як Саньку!..

7

За вокнамі — позняя, мокрая восень.

Чацвёрты і пяты класы злучаны ў адзін пакой — на «беларускую гадзіну». Вучні-палякі пайшлі на гэты час дахаты, аднак і без іх у вялікім пакоі двум класам вельмі цесна.

Такіх гадзін бывае толькі дзве на тыдзень, і ў кожным класе іх вядзе пані Мар'я. І яна, і муж яе, пан кіроўнік, вучаць тут ад самага пачатку панскай улады. Дзеці даўно ўжо ведаюць, што яна — палячка. А вось дзе яна навучылася па-беларуску — аб гэтым яшчэ не дазналіся нават і яўрэйскія дзяўчаткі, якія ведаюць усе таямніцы з жыцця местачковых «ужэнднікаў».

Пані Мар'я піша з кніжкі на дошцы. «На дварэ дождж, а ў сенях вялікая лужына. Пусты ўлетку нашы сёлы. Венцер¹ новы, маеш час — залатай», — выводзіць яна сваім прыгожым прамым почыркам. Спісаўшы ўсю дошку, яна загадвае чацвёртаму класу перапісаць практыкаванне і падкрэсліць назоўнікі адной рыскай, а прыметнікі — дзвюма.

У пятым класе будзе вуснае. Настаўніца бярэ беларускую чытанку «Родны край» і кажа, як заўсёды, па-польску:

— Вядомая беларуская паэтэса Цётка пісала і вершы, і прозу. Цяпер мы пазнаёмімся з яе навелай «Міхаська». Увага.

І пачала чытаць...

І як заўсёды, калі пані Мар'я чытае па-беларуску, голас яе адразу стаў яшчэ мілейшы. Дзяўчаткі і хлопцы з пятага класа, якія сядзелі па чацвёрта-пяцёра на адной парце, заціхлі і загледзеліся на настаўніцу. Цяжка было пісаць і чацвёртаму класу. А найцяжэй, здаецца, Даніку... Ды і навошта яму гэтыя назоўнікі, прыметнікі, пустыя сёлы і незалатаныя венцеры, калі пані Мар'я чытае?..

Перад вачыма Сівага, нібы наяве, разгортваецца роднае жыццё і першая праца — пасьба. Толькі ж не так ужо цёмна і горка было заўсёды, як там у кнізе. У Даніка, хоць ён таксама сірата, слёз было менш, чым радасці. Хлеб сірочы, вядома, нялёгка, аднак пра яго пакуль што больш думала мама.

Сівы ўспамінае, як яны, галынкаўскія пастухі, збіралі жоўтую лотаць на залітых вясновай вадою паплавах, бегалі па цёпленькіх, празрыстых дажджавых лужынах на траве, гулялі

¹ *Венцер* — рыбалоўная сетка ў выглядзе мяшка, нацягнутага на абручы.

на выгане ў чыжыка і ў лапту, хадзілі ўлетку на Нёман... Там яны купаліся на водмелі з вясёлым гоманам, вудзілі печкуроў¹, падпускаючы ім каламуты. Вада ў Нёмане, нават і каля берага, на мелізне, не ідзе, здаецца, а бяжыць, і каламута сыходзіць хутка: як ты ні калупай дно пальцамі ног — зноў відаць светлы, цвёрды пясочак... Увосень цвітуць на ўзлеску за ракою верасы, залітыя ласкавым сонцам. Пад босымі нагамі шалахціць залатое лісце, суха патрэскаюць сучкі на мяккай аўчыне імху, кропелькамі крыві стракацяць у бруснічніку кіслыя ягадкі. Як жа добра тады гайдацца на маладых, гнуткіх бярозках і перагуквацца, ловячы звонкае рэха. Як добра рэзаць вецце і вязаць лазою венікі — хто больш!.. А ў полі пастухі палілі бульбоўнік і пырнік і, калі асядала магутнае, шыпучае полымя, пяклі ў прыску салодкую духавітую бульбу. Ну, хіба ж тады было да слёз!..

А ў Міхаські — таго, што ў кнізе, — былі як быццам адны толькі слёзы. І восень такая, і ўсё жыццё. І сапраўды — «на дварэ дождж, а ў сенях вялікая лужына». Міхась быў рабы, нядошлы, і ніхто яго чамусьці не любіў. Не, Даніка ў Галынцы не любілі толькі Палуянавы хлопцы. І здзекаваліся яны з яго нядоўга, пакуль ён не «ўвабраўся ў сілачку», як той хлапчына, пра якога Даніку чытаў калісьці сябар яго — Мікола Кужалевіч. Зачапі толькі Сівага — ён дасць і з правай, а калі мала, дык ён і з «манькі» дадасць!.. А той Міхась вечна збоку сядзеў, наводшыбе, і хлопцы — хто зараза — часта крыўдзілі яго.

Пані Мар'я чытае пра восень і дождж... Нехта падстрэліў недзе жорава, і, абяссілены, ён асядаў на лузе. Пастухі пачалі яго з крыкам лавіць, а ён — не давацца. Падумаў на Міхаську, што гэта купіна, і стукнуўся ў яго грудзьмі. Міхась затуліў яго халатам. А сябрукі, адбіраючы жорава, затузалі хлопца так, што ён самлеў. Хлопцы спалохаліся, адхаялі² яго, завялі дахаты і жорава яму аддалі. Так яны і заселі ў запеку ў мачахі — галадалі, хварэлі і пацяшалі адзін аднаго...

¹ *Пячку́р* — невялікая рачная рыба з сямейства карпавых.

² *Адха́яць* — вярнуць прытомнасць.

— Малец, чаму ты не пішаш?

— Я пішу, — схамянуўся Данік.

Ён схіліўся над сшыткам, а пані Мар’я паківала галавой, памаўчала трохі і зноў чытае.

Да вясны жораў паправіўся і зажыў у хаце царом над курамі. Міхась раставаў, як той снег за акном. Адноўчы напрудвесні мачаха сядзела за кроснамі, а ён азваўся з запека: «Мама!..» Упершыню пачула баба такое слова ад пасынка. І толькі спалохалася — смерць!.. «Мама, мамачка, жорава дай!..»

Чаму на гэтых словах пані Мар’я спыняецца? Нават, здаецца, з прыплачам у голасе, як у той дзень, калі яна чытала ім пра Янку-музыку...

Чаму і ў Сівага таксама слёзы закружыліся ў вачах?..

Жораў ішоў за труной Міхася, а потым, калі засыпалі магілу, узняўся і паляцеў. А на зямлі застаўся толькі сумны крык яго, і дождж, і слёзы...

— Ну, а цяпер пакажы мне, Малец, што ты там напісаў?

Данік устрапянуўся і, зачырванеўшыся, паднёс настаўніцы разгорнуты сшытак.

— Вядома ж, і палавіны нават не зроблена, — сказала пані Мар’я. — Ну, хлопча, няма з табой ніякай рады. Застанешся ты сёння пасля заняткаў. На каленях трохі пастаіш. Бо трэба пісаць, а не думаць і вечна глядзець...

І вось чацвёрты клас пайшоў дахаты, а Данік стаіць на каленях. За сцяной, у другім пакоі, пані Мар’я вядзе ў пятым класе арыфметыку, замяняючы настаўніка Дулембу. Вучні нешта, мусіць, рашаюць, і голасу кіроўнічыхі не чуваць. Можа, сядзіць над класным журналам. І ўжо не плача, відаць, ні над Янкам-музыкам, ні над Міхаськам...

Сівы сядзіць на пятках, калупае мох у пазе сасновай сцяны і злосна, да слёз злосна думае пра настаўніцу.

Яшчэ толькі ўчора яна здавалася яму не такой, як усе іншыя настаўнікі, не такой, як быў пан Цаба. «Мілая пані Мар’я...» — крывіць сам сябе Данік. Ён думаў так неаднойчы, калі ішоў дахаты або ўпотаі глядзеў на яе цераз парту і стол... Эх, дурань!

Ён думаў нават, чаму яна — такая добрая, разумная, прыгожая, — чаму яна не мама яго, чаму ён не можа прытуліцца да яе, падставіць сваю сіваю, астрыжаную галаву пад яе цёплую маленькую руку... У кіроўнічыхі двое дзяцей: дзяўчынка Вандзя вучыцца ў другім класе, а хлопчык Адаць яшчэ зусім малы. Данік бачыў аднойчы, як пані Мар'я вяла іх за рукі па дарожцы вакол царквы. А ён, дурань, глядзеў з-за дрэва, слухаў іх смех і гутарку і... зайздросціў. Думаў, якая яна добрая, прыгожая, якія яны шчаслівыя з такою мамай — гэтыя Вандзя і Адаць!.. Ах, які дурань! Як дрэнна думаў ён тады пра сваю маму! Яна, бачыш, і ў школу не правяла яго ні разу, і не пахадзіла васьм так, і не спытала ніколі, ці не цяжка яму і пра што ён чытае... Усё завіхаецца вечна, усё маўчыць... Ну, дык вось табе, Сівы, і «мілая пані Мар'я»!..

Што гэта — нехта галосіць?

Так, галосіць!

Данік устаў і падышоў да акна. Працёр запацелую шыбу: за гразкаю плошчай — цагляны дом пастарунка¹. На ганку стаіць паліцыянт. І нікога навокал няма, толькі шэрае сумнае неба і гразь...

— А сы-ынок мой, а род-нень-кі!.. — зноў пачулася галашэнне.

Хто ж гэта?.. Данік працёр запацелую шыбу да самага нізу і ўбачыў — на тратуары, трохі правей ад акна, стаяла нейкая цётка.

— Ціха, Ганна, нічога ты не паможаш, — пачуўся голас мужчыны. Яго — не відаць: мусіць, за ганкам стаіць. А цётка не хоча заціхнуць.

— А дзе ж той Бог, а дзе тыя добрыя людзі?.. А за што ж вы яго катуеце-е?!

— Ціха, дурніца! Ну вось, дачакалася!..

З ганка пастарунка сышоў паліцыянт і ўжо ідзе сюды, абыходзячы лужыны... Данік не вытрымаў: узлез з каленьмі на акно, адчыніў фортачку і задрыжаў — не то ад холаду, не то ад голасу жанчыны.

¹ *Пастарунак* — мясцовае аддзяленне паліцыі.

— Няхай бяруць! — ужо не плакала, а крычала яна. — Няхай катуюць і мяне! Няхай!..

Дзядзька паказаўся з-за ганка і шмыгануў перад акном па мокрых, гразкіх дошках тратуара.

— Стуй! Чэкай, хаме! — крычыць паліцыянт і сам ужо бяжыць сюды па гразі.

А цётка не ўцякае... У нейкім шэрым бурносе¹, у лапцях, у хустцы-канаплянцы... І не ўцякае!..

Данік прыўстаў і ўсадзіў у фортачку твар.

— Ідзі, ідзі! — гаворыць цётка. — Ідзі, напіся, крук, і маёй крыві! Бог мілы дасць — захлынешся!.. Ах, Божа мой!..

Данік убачыў толькі, як ён, паліцыянт, замахнуўся... Тады, заплюшчыўшыся ад жаху, малы закрычаў. Толькі адно, толькі самае першае слова:

— Мам-ма!..

І тут яго схопілі пад пахі нечыя дужыя рукі, знялі-сцягнулі з падаконніка на падлогу.

Данік апрытомнеў, убачыў, што гэта яна — кіроўнічыха. Яна стукнула фортачкай, зашчапіла яе, стала спінай да акна, засланіла сабою ўсё... А ён памкнуўся наперад, хацеў ёй крыкнуць нешта такое, пасля чаго яна назаўсёды перастала б для яго быць настаўніцай, а ён — яе вучнем... Ды вось пані Мар'я закрыла аберуч твар, і плечы яе задрыжалі. Данік адступіўся. Крыку за вокнамі ўжо не чуваць... І цішыня пустога класа, і гэтыя малыя белыя рукі, што ўпершыню закрылі мілы калісьці твар настаўніцы, і плечы яе, што дрыжаць, — усё гэта нібы вярнула яго зноў сюды, на гэтую падлогу перад партамі... Данік спалохаўся, абмяк, адышоўся на сваё месца і стаў на калені.

— Што ты робіш, дзіця маё! Што ты крычыш!

Яна ўжо стаяла за яго спінай. А ён не хацеў нават азірнуцца. «Ідзі ты к чорту! Разам з усімі вамі — к чорту!..» — гаварыў

¹ *Бурнос* — даўгаполая з шырокімі рукавамі сялянская вопратка з саматканага сукна.

ён без слоў, усімі сіламі сваёй уражанай, як быццам ужо не дзіцячай душы. Але слёзы, гарачыя слёзы нянавісці і жалю, самі каціліся з яго вачэй...

— Устань!

Данік унурыў галаву яшчэ ніжэй.

— Устань, Малец, кажу табе!..

Яна ўжо гаворыць без слёз.

І ён ужо не плача. Слёзы самі паўзуць па шчоках Сівага, а ён ужо калупае пальцамі сухі, шорсткі мох у пазе, а потым нібы адрывае руку ад сцяны, і пальцы самі сціскаюцца ў кулак.

— Устань, Данік! — яна назвала яго так упершыню. — Ну, я прашу цябе — устань...

Данік устаў. Ён не глядзіць на яе, бо ўжо не можа ўзняць вачэй.

І вось да твару яго дакранаецца цёплая далонь.

Пальцы спаўзаюць па шчацэ да падбародка і хочуць знізу прыўзняць хлопцаў твар.

— Не трэба, Данік, злаваць на мяне...

Ды ён не хоча слухаць, не хоча і гэтай рукі. Матнуўшы галавой, ён вызваляе свой падбародак з яе цёплых пальцаў.

— Ну што ж, ідзі дахаты. Толькі ціха. Дай я цябе правяду цераз гэты пакой.

Пяты клас — чуваць Даніку — ужо шуміць за сцяною. Ісці тудою сапраўды не варта. Данік бярэ з парты торбу і шапку, ідзе следам за кіроўнічыхай. Цераз настаўніцкі пакой яна выпускае яго на ганак. Хлопец не кажа нават таго «до відзэння», якое павінен сказаць.

Не можа вымавіць.

Ды і не хоча.

8

Неяк увечары, дома, калі маці наліла яму паабедаць з дарогі, Данік, нават не сеўшы за стол, сказаў:

— Дай мне адну залатоўку.

— Вось як! — здзівілася мама. — Навошта?

- Трэба.
- Казалі хіба, каб прынёс?
- Каб не трэба было, не прасіў бы.
- Садзіся вось ды еш.
- «Еш»... Ты вось давай, а то — «еш»...
- Будзеш заўтра ісці, дык дам.
- Дай цяпер. Мне вельмі ж трэба!..

— Ну ж і слата ты, Даніла! Канца, ты думаеш, не будзе гэтым залатоўкам? Пойдзеш вясной у поле ды выграбеш, знойдзеш яе, другую, за бараной?

Зося гаварыла гэта, ужо корпаючыся ў сваёй старой пасажнай скрыні¹, дзе ляжаў яе шэры бурнос з бакавою, нядаўна прышытай кішэнню.

- На, бяры. Надзьмуўся, як індык. Садзіся, еш.

Ён узяў залатоўку, схаваў яе ў сумцы, тады ўжо сеў за стол і падсунуў да сябе місу з крупнікам. Пакуль ён еў, маці доўга глядзела на яго, стоячы сярод хаты, і нарэшце сказала:

- А натура, дальбог жа, таткава!..

Назаўтра ў школе, як толькі адзвінеў на вялікую пераменку званок і пані Мар'я выйшла з класа, Санька Сурновіч, якога ўжо называлі Матэям, ускочыў на парту і закрычаў:

— Увага, увага! Сёння Малец частуе! Рыхтуйцеся, хто галодны!..

— Я галодны! А я галаднейшы! Давай, Данік! Чым частуеш? — закрычалі хлопцы.

Данік сядзеў за партай і толькі ўсміхаўся.

— Чым я цябе пачастую? Свежым снегам? Што ён выдумаў!

І Сівы штурхануў свайго сябра, Саньку Сурновіча, пад бок: маўчы!..

— Эй, снеданне нясуць! Нех жые!²

¹ *Пасажная скрыня* — драўляная скрыня з вечкам і замком для захоўвання рэчаў, каштоўнасцей, якія бацькі давалі маладой, калі яна выходзіла замуж.

² Няхай живе!

З пятага класа — адтуль быў выхад на двор — увайшлі дзяжурныя. Рыжы і кучаравы Абраша Цымес, сын каваля Ярухіма, надзьмуўшыся, нёс перад сабою бачок з гарачай кавай. За ім ішла, несучы два накрытыя сурвэткамі кошыкі, Аня Нупрэвіч, па мянушцы Каза, бойкая, крыклівая дзяўчынка з рубцом-разрэзам на верхняй губе.

— Г-гоп! — паставіў на стол бачок Абраша Цымес.

— Чаго напалі? — закрычала Каза на дзяцей. — Не ўсе адразу!..

У школе быў нядаўна заведзены такі парадак, што дзецям выдавалася «бясplatнае падмацаванне». Кубак кавы і лустачка хлеба — заўсёды адно. Дзеці «ўжэнднікаў» і паліцэйскіх падыходзілі да гэтай справы «з гонарам» — бралі толькі каву і запівалі ёю свае, дамашнія бутэрброды. Іх пераймалі ў гэтым сынку і дачушкі багатых яўрэяў. Іншыя дзеці елі звычайна і сваё, і школьнае. Шмат было такіх, для каго гэты кубак кавы і лустачка хлеба былі адзіным падмацаваннем. З такіх часамі кпілі панскія і купецкія дзеці.

Пра гэтыя іх кепікі найбольш балюча і злосна думаў Данік Малец. Ён разумеў ужо і чуў ад старэйшых, што «падмацаванне» гэтае — нікчэмныя крошкі ад тых шматлікіх падаткаў, якія паны здзіралі з працоўных, — крошкі, кінутыя «на адчэпнае»...

— Ну, Абраша, ты — свой чалавек! Поўны, брат, налівай!

Абраша любіў гэтую справу. З чарпаком у левай руцэ, з лістом паперы ў правай (ён быў ляўша), вясёлы рыжы Цымес чытаў па спіску прозвішчы:

— Бурак Люба!

— Ёсць!

— На, палучай на чай, — і наліваў ёй чарпаком у падстаўлены кубак.

— Ян Цівунок!

— Ёсць!

— На, палучай на чай. Онэфатэр Эля! Стэфан Чачотка!..

— Ёсць! Ёсць! — адказвалі выкліканыя. Атрымаўшы «на чай», яны падыходзілі да Казы, якая выдавала хлеб.

Як толькі ўсе расселіся на партах і пачалі жаваць ды сёрбаць, Санька Сурновіч зноў закрываў:

— Увага!

Тады Данік аберуч дастаў з-пад парты і ўзняў над галавою вялікую вязку нанізанных на шпагат абаранкаў. Яны, здаецца, ажно засвяцілі! Вялікія, салодкія, па пяць грошаў!..

— Ура! Нех жые! — закрывалі дзеці.

— Спісак давай! Чытай, Матэйка, па нашаму спіску! — скамандаваў Данік.

Санька стаў за сталом, дастаў з кішэні складзены лісток са сшытка і пачаў чытаць:

— Янка Цівунок! Біруля Ніна! Хана Партной!..

Для тых, каго ён выклікаў, Данік здымаў са шпагата вялікі, яшчэ духмяны абаранак.

І спіс, і абаранкі закончыліся разам.

— Вунь які! Ты, брат, давай усім!..

— Усім не магу! Не хапіла!

І вось тады Чэсік Бэндзіньскі, сын каменданта пастарунка, усхапіўся са сваёй парты і, яшчэ не глынуўшы мамусінай булкі з маслам і сырам, закрываў:

— Я ведаю! Ведаю ўсё!

— Што ты ведаеш? Што? — падышоў да яго Данік.

— Ну але, што ты ведаеш? — падышоў да яго і Санька.

— Усё ведаю! І скажу!

— Што ты скажаш? Каму?

— Пані Мар'і, каму ж!

— Эх ты, лупаты!

— А ты хамула¹! Мала вас яшчэ наглушылі!..

— Матэйка, Сівы, — па мордзе яму!..

Хлопцы не заўважылі, як з настаўніцкага пакоя ўвайшла ў клас і апынулася ў самым кірмашы іх выхавацелька. Яны пачулі толькі яе голас:

— Ціха! Што тут у вас? Я кажу — ці-ха!..

Крычала яна не адна, — разам з ёю ўвайшоў пан Дулемба, якога хлопцы з пятага класа празвалі Павуком.

¹ *Хаму́ла* — хам.

— Будзе ціха, халера, ці не?! — крычаў ён, натапырыўшы жоўтыя вусікі.

— Пан дазволіць, пане Каролю, я разбяруся сама, — сказала яму пані Мар'я. — Дзе дзяжурныя? Што гэта ў вас за парадак?

Абраша Цымес і Каза, абое з недаедзенымі абаранкамі і з кубкамі ў руках, толькі хацелі пачаць апраўдвацца, але Чэсік Бэндзіньскі перабіў іх.

Ён падышоў да настаўніцы бліжэй і сказаў:

— Я ўсё ведаю! Гэта — камуна!

— Якая камуна! Што ты пляцеш?

— Я не пляту. Я, проша пані, усё адразу разгадаў. Гэты вось, Малец, — ён тыцнуў рукой у грудзі Даніку, — падвучыў іх сабраць грошы...

— Няпраўда, — перабіў яго Санька. — Мы не падвучвалі, мы грошай не збіралі...

— Сціхні ты! — крыкнуў Чэсік.

Ён хацеў яшчэ нешта крычаць, але настаўніца спыніла яго і звярнулася да Даніка:

— Малец, ты купіў абаранкі?

— Я.

— А дзе ты ўзяў гэтулькі грошай?

— Мама дала.

— А навошта ты гэта зрабіў?

— Пані Мар'я, — умяшаўся Дулемба, — я думаю, што ён маніць. Ты, дурань, гавары!..

Кіроўнічыха пачырванела і нейкі момант глядзела на Павука.

— Пане Каролю, — сказала цвёрда, з прыціскам, — я прасіла ўжо даць мне святы спакой. Гэта мой клас, і я сама разбяруся... Малец, навошта ты гэта зрабіў?

Данік глядзеў і не моргаў.

— У мяне сёння дзень нараджэння.

— Няпраўда! Ён маніць! — закрычаў Бэндзіньскі.

— А ты адкуль гэта ведаеш, Чэсь? — павярнулася да яго пані Мар'я. — Як гэта можна — так гаварыць пра калегу?

— Бо ён не ўсім па абаранку даў, а толькі па нейкаму спіску. Вось па гэтаму — у Сурновіча!

Дурны Санька! Ён не схаваў у кішэню, а яшчэ ўсё трымаў у руцэ той лісток са сшытка. Настаўніца ўзяла лісток і пачала вадзіць па ім вачыма.

— На больш у мяне грошай не было, — гаварыў Данік. — Каб мама больш дала, дык я...

Пані Мар'я ўзняла позірк над спіскам і паглядзела хлопцу ў вочы. Доўга так, пранікліва. Аднак ён па-ранейшаму нават не моргаў.

— Так, Малец, — сказала нарэшце настаўніца, — ты ў нас заўсёды нешта прыдумаеш. Больш мне гэтага не рабі. Нават і ў дзень нараджэння. Ты разумееш?

— Разумею, проша пані. Я больш так не буду.

— І добра. Цяпер, дзеці, канчайце хутка снеданне. Засталося на гэта, — яна зірнула на наручны гадзіннік, — чатыры хвіліны. Хадзем, пане Каролі, справа скончана. Дзеці — заўсёды дзеці. <...>

9

У лютым, калі зіма пачынае прыхворваць адлігамі, якія з'ядаюць снег, калі пеўні пяюць на ўсё горла, думаючы, што вось ужо і вясна, кіроўнічыя цяжка захварэла. Яе павезлі нават у павятовую¹ бальніцу, а праз два тыдні прывезлі назад, і пані Мар'я ляжала дома.

Вучні сумавалі па ёй, а найбольш, здаецца, Данік. Роднай мовы цяпер — ні гадзінкі, і выхавацелька ў іх новая — худая крыклівая панна Рузя... якая вучыць і нецікава, і нудна. Адзнакі запісвае ў тоўсты блакнот, які хавае ў чорную сумачку. З усіх пяці адзнак яна найбольш любіць «тры з мінусам» і за ўсё ўсякае лаецца. Ад яе Данік упершыню пачуў чатыры новыя польскія словы — матолак, дрэнь і «божы конь»².

Панна Рузя часцей за ўсё стаіць каля белай кафлянай грубкі, залажыўшы назад сухія бяскроўныя рукі з пярсцёнкамі. Грэецца.

¹ *Павятóвы* (ад павет) — павет уваходзіў у склад губерні, сучасны раён.

² Прыдурак, дрэнь і асёл.

Аднойчы, на рысаванні, яна стаяла так, а потым пачала:

— І не брыдка вам, драні? Ваша ранейшая настаўніца колькі ўжо часу хварэе, а вы?.. Хоць бы разочак схадзілі адведаць! Ганьба!..

На пераменцы клас загаманіў аб гэтым. Найбольш крычала Каза, — што яна, калі так, павядзе ўсіх сама. І пасля заняткаў дзеці пайшлі. Доўгай чародкай шлёпалі яны па мокрым снезе лапцямі, ботамі, чаравікамі, кідаліся снежкамі, крычалі. Уся вуліца, здаецца, ведала ўжо, куды яны ідуць.

— Не бойцеся, — гаварыла Каза. — Пана кіроўніка цяпер дома няма. Ён яшчэ вучыць у сёмым. У іх цяпер фізіка.

Кіроўнік жыў у глухім, «свіным», як казалі, завулку, у таго бязрукага дзядзькі, які нават зімой насіў летнюю шапку царскага чыгуначніка.

Дзядзька спаткаў іх у сенях каля парога, прымусіў яшчэ на двары паабціраць венікам ногі, а потым ужо загадаў:

— Ціхенька, хораша трэба, без шуму. Пані хворая. Ну, чаго ж вы? <...>

Нават Каза і тая хавалася за другіх. І ўсе пачалі на Даніка:

— Ты, Малец, ты ідзі!

— Каторы гэта? Ён? — спытаўся дзядзька. — Ну, новыя боты, чаго ж ты — валяй! А вы — за ім.

Дзядзька ўзяў Даніка за рукаў. Падвёў да дзвярэй другой, «тыльнай» палавіны хаты і пастукаў у дзверы.

— Прашу! — адказаў яму знаёмы дзецям і так даўно не чуты імі голас.

Сівы шмаргануў носам і рашуча ўзяўся за клямку. Дзеці шыбанулі, хто ў кут, а хто адразу на двор, і Данік апынуўся за парогам адзін.

— А, Малец, гэта ты! — пачуўся голас ад акна. — Прыйшоў адведаць, хлопчык, сваю настаўніцу? Як гэта хораша! Ды ідзі ж ты сюды, павітаемся! Ну?..

І пані Мар'я працягнула да яго рукі. Данік ішоў туды, як заварожаны. Яна ляжала галавою да акна, завешанага фіранкай, па шыю схаваўшыся пад беленькай коўдрай. Чорныя, кучаравыя

валасы яе «полькі» растрэсліся на падушцы, а чырвоныя, нібы прыпухлыя, губы ўсміхаліся. Калі Данік зусім падышоў, пад далонямі пані Мар’і загарэліся яго шчокі і вушы, а на лбе — зусім нечакана — гарача чмокнулi пацалункам губы настаўніцы.

— Харошы мой!.. І чаго ж ты так засаромеўся? Ну, сядзь. Вазьмі вунь крэсла, каля стала.

Данік узяў тое крэсла, паднёс яго да ложка і сеў на краёчку. І гэтак няёмка яму!.. Боты — і выцер жа іх, здаецца! — усё ж такі наслядзілі на чыстай чырвонай падлозе.

— Ну, раскажы мне, Данік, як ты цяпер вучышся? За што ты двойку атрымаў?

— Не двойку, — адказаў Сівы, — тры з мінусам.

— Ха, ха, ха! Ах ты, мой жулік! Хіба ж гэта не тое самае? Ды яшчэ для цябе — для выдатніка. Чаму ты панну Рузю не слухаеш?

— Яна... Яна толькі крычыць...

— І трэба крычаць на вас. Што, можа, не? Не можна не любіць настаўніцу: яна — другая мама.

— Яна... не...

— А я? — пані Мар’я нахмурыла бровы, а ўсё ж усміхаецца. Данік узняў вочы і зноў апусціў іх — не вытрымаў.

Яна працягнула руку, як тады, калі ён стаяў на каленях, і ўзяла яго цёплымi пальцамi пад падбародак. Глядзіць у вочы і ўжо неяк сумна ўсміхаецца.

— Ты не злуеш на мяне? — спыталася цішэй. — За тое, калі ты крычаў у акно?.. Ах, Данік, Данік! Падрасцеш — зразумееш мяне, успомніш. Бо я разумею вас вельмі добра...

Яна адняла руку ад яго падбародка, памаўчала трохі, а потым усміхнулася зноў.

— Ну, быў у цябе яшчэ раз дзень нараджэння? Не чырванейся. Ты зманіў, я ведаю. Я правярала — ты нарадзіўся ў ліпені, а не ў лістападзе. І спісак ваш я не паказала нікому. Хіба, можа, хто-небудзь...

Данік успомніў Павука-Дулембу і Чэсіка. Гэта, мусіць, яна пра іх намякае?..

— Я разумею цябе — ты любіш толькі бедных. І я, Данік, не з багатай сям’і. Вы тут усе не любіце паноў. А я — таксама палячка. І гэта, хлопчык, не адно і тое ж. І ў нас, у Польшчы, усякія людзі ёсць. Ты зразумееш мяне, калі падрасцеш.

Пані Мар’я памаўчала зноў.

— Зірні, вунь там, — паказала яна на этажэрку. — Тую вунь кніжку вазьмі і падай мне. Таўсцейшая, у чырвоным пераплёце. Ну, вось. А цяпер вазьмі вунь там, на століку, ручку і памачы яе ў чарніліцу. Дай, калі ласка, мне.

Ён нёс яе, гэтую ручку, асцярожненька, бо здавалася, што чарнільная кропля сарвецца з пяра і капне... Нават і носам ба-яўся шмаргануць, хоць і трэба было... Ну, аддаў!..

— Дзякую, Данік.

Пані Мар’я левай рукой трымала перад сабой разгорнутую кнігу, а ў правай — ручку.

— Адгадай, — сказала, зноў нахмурыўшы бровы, — адкуль я ведаю па-беларуску? Не адгадаеш! — Усміхнулася задаволена. — Я вучылася ў рускай гімназіі. Яшчэ перад вайной, калі мой бацька працаваў у Расіі настаўнікам. А па-вашаму я навучылася тут. Увечары вучылася сама, а ўдзень вучыла вас. Сяму-таму гэта не падабаецца... Ды нічога... А напішу я тут, вядома, па-свойму. Ты мне падай прамакатку¹. Са століка.

Пакуль ён браў прамакатку, а потым стаяў з ёю каля ложка, пані Мар’я напісала нешта ў разгорнутай кнізе, пасля прамакнула напісанае і закрыла кнігу. Ён яшчэ ўсё не ведаў, што гэта і да чаго.

— Вазьмі, Данік. Гэта — табе. Чытаць будзеш дома. І лепш не паказвай нікому. Добра?

Сівы многа чытаў, і ён ужо ведаў, што тут трэба было б зрабіць... Не, не таму, што ведаў, а проста вельмі хацелася схіліцца над яе рукой, хоць дакрануцца да гэтай белай маленькай рукі губамі. Ды ён жа не рабіў так ніколі, нават маме сваёй... Як жа ты тут асмелішся цяпер?..

¹ *Прамака́тка* — папера, якой прамакалі напісанае чарнілам.

— Дзенькуе, — шапнуў ён, апусціўшы вочы.

— Добра, хлопчык. Чытай, вучыся. Ты, Данік, пойдзеш далёка...

— Мамуся! — пачуўся звонкі дзіцячы голас. — А я іду зноў!

З дзвярэй у кутку пакоя, якія вялі, відаць, у кухню, убег малы хлопчык з доўгімі, як у дзяўчынкі, светлымі валасамі.

— Ну, Адаць, павітайся, — з усмешкай сказала яму пані Мар'я.

Малы паглядзеў на Даніка, усміхнуўся і працягнуў руку.

— Чэсць! — сказаў ён. — Я называюся Адаць.

— А я Данік.

— Данік? Мамуся, так называюцца?

— Называюцца, сынку. Ну, ты ідзі да бабулі. Ты нам пера-
шкаджаеш. Будзь ветлівы. Добра?

— Добра. Я толькі мамусю пацалую. О так! Цяпер адно вочка, а цяпер — другое. О так! І пабягу, бо як татусь зловіць мяне тут — будзе крычаць, што я цябе непакою...

Калі Адаць пабег на кухню, пані Мар'я памаўчала, а потым, гледзячы на Даніка, усміхнулася.

— Харошы хлопчык мой сын? — спыталася яна. Данік кінуў галавой, і пані Мар'я ўсміхнулася зноў. — А Вандзю маю ведаеш? Яна таксама харошая. Я хачу, каб яны былі разумныя, добрыя, высакародныя людзі. Бо дрэнных, Данік, і так зашмат...

Яна памаўчала зноў.

— Ну што ж? — спыталася. — Ты вось, відаць, любіш мяне, вашу кіроўнічыху?.. Не чырваней, я ведаю, што вы мяне так называеце. Ты вось прыйшоў, і я вельмі рада. Ну, а чаму не прыйшлі ўсе? Чаму ты ўсіх не прывёў?

— Яны ў сеньях... І на двары.

— На двары! Ах, жулік, і маўчыш?! Пакліч іх!

Данік адчыніў дзверы, выйшаў у сені, паклікаў. І вось яны, чацвёртакласнікі, пасыпаліся ў хату, як тая бульба з развяза-
нага мяшка: «Дзень добры! дзень добры! дзень добры!» — пяць, дзесяць, дваццаць разоў...

— Ах вы, разбойнікі! Ну, чаго ж вы стаялі там? А як павы-
расталі, а-ёй!..

Дзяўчаты акружылі ложка настаўніцы. Эх, падлізы! Цяпер — дык «проша пані! проша пані!», а адразу?.. Данік апынуўся ў іх чарадзе — хлопцы стаялі, вядома, далей — і толькі прыціскаў пад пахай сваю кнігу... Лепш за ўсё — зараз жа схаваць яе ў торбу...

<...>

10

Рабенькі Янка Цівунок, якога за кірпаты нос празвалі Лычыкам, стаіць каля стала, спінаю да акна, і, як заведзены, расказвае вызубраны ўрок па гісторыі Польшчы.

Сакавіцкае сонца свеціць Янку ў патыліцу, і Даніку відаць, як вушы Лычыка, нейкія круглыя і адтапыраныя, прасвечваюцца, нібы яны з ружовай паперы.

— ...Калі туркі напалі на Аўстрыю, — гаворыць Янка, — аўстрыйскі цэсаж¹ папрасіў польскага круля² Яна Трэцяга Сабескага: «Прыйдзі і выратуй нашу Аўстрыю». Храбры круль Ян Трэці Сабескі сабраў сваё гераічнае войска і 12 верасня 1683 года пад Венай, сталіцай Аўстрыі...

— Досць! Досць, матолак!³ — перабівае яго панна Рузя. Яна не стаіць каля печы, а ходзіць па класе, залажыўшы назад рукі. — Што я казала табе? Не тарахці, як папугай, а гавары сваімі словамі. Ну!

— Храбры круль Ян Трэці Сабескі сабраў сваё гераічнае войска і 12 верасня...

— Матка боская! — зноў спыняе яго панна Рузя. — Ну, сабраў, ну, прыйшоў, ну, разбіў!.. Конь ты божы! Ды гавары ты нарэшце сваімі словамі!

Янка маўчыць, толькі вушы яго ружавеюць яшчэ больш. Запалку, здаецца, падсунь — успыхне.

— Далей! — загадвае яму панна Рузя. — Расказвай, ці спадабалася гэта аўстрыйскаму цэсажу.

¹ Цэсаж — імператар.

² Круль — кароль.

³ Годзе! Годзе, прыдурак!

— Аўстрыйскаму цэсажу гэта не спадабалася, — гаворыць Янка ўжо «сваімі словамі». Потым раптам хлопец збіваецца з польскай на беларускую мову: — І тады ён... Тады...

— Досць! — зноў перабівае яго настаўніца. — «І тады ён... Тады...» — крывіць яна. — Што за «тады» і што за «ён»? Што ён зрабіў, сустракаючы Яна Сабескага, і што зрабіў Ян Сабескі? Па-польску гавары!

Янка маўчыць. Ён апусціў галаву і, здаецца, занаравіўся¹ зусім. Ну хоць бы вочы ўзняў! Тады заўважыў бы, як Данік Малец, стараючыся, каб не прыкмеціла настаўніца, паказвае яму, што зрабіў Ян Сабескі. Раз, другі раз, трэці раз паказаў... І вось нарэшце Лычык цікнуў на клас спадылба і здагадаўся.

— Тады круль Ян Сабескі, — пачаў ён, — падкруціў свой вус...

Клас гримнуў смехам.

— Ціха, драні! — старалася перакрычаць усіх панна Рузя. А потым, калі вучні сціхлі, яна, паглядзеўшы на Янку, сказала: — Сядай, матолак! Не буду я тут з табою надрываць свае лёгкія. Хто адкажа?

Узнялося некалькі рук. Асабліва — адна, з другой парты, старалася дастаць найдалей — ледзь не да самага твару настаўніцы.

— Бэндзіньскі, — сказала панна Рузя.

Чэсік апусціў сваю доўгую руку, устаў і бойка загаварыў:

— Калі наш храбры круль Ян Трэці Сабескі разбіў туркаў пад Венай, ён уязджаў у Вену на чале сваіх непераможных гусараў. Аўстрыйскаму цэсажу не спадабалася, што гэта не ён, а наш круль Ян Трэці Сабескі перамог туркаў, і ён не хацеў зняць капялюш перад нашым крулем. Ян Трэці Сабескі падняў руку, каб падкруціць свой вус, а аўстрыяк падумаў, што ён падносіць руку да капелюша, і тады ўжо ён схапіўся за свой капялюш. А потым...

¹ *Занаравіцца* — упарціцца, паказваць свой нораў.

— Хопіць, Бэндзіньскі, сядай! — усміхнулася настаўніца.

Яна падсела да стала і выняла з чорнай сумачкі свой тоўсты блакнот. Нават і не прыўстаючы, з першай парты Данік бачыў, як яна адгарнула старонку на літару Б і напісала вялікае *пяць*. Пасля адгарнула старонку на літару Ц і падумала трохі, паставіла, таксама вялікае, *мінус тры*.

— Ну, хто далей? — спыталася, гледзячы на клас.

Ды тут у дзверы з настаўніцкай нехта пастукаў і спытаўся:

— Можна?

Клас падхапіўся і не застыў, як звычайна, у маўклівым прывітанні, а загудзеў на трыццаць шэсць галасоў.

«А-а-а! О-о-о!» — чуваць было ў гэтым нястрымным гуле дзіцячай радасці.

— Ціша! — перакрычала іх панна Рузя. — Сядайце! Дзень добры, пані Мар’я! Прашу прайсці далей.

Пані Мар’я — у цёплым паліто і футравай шапачцы — стаяла каля дзвярэй і ўсміхалася. Такая бледная яшчэ, з пазападаўшымі вачыма...

— Я — толькі зірну на іх разочак. Можна, панна Рузя?

І вось, выйшаўшы ад дзвярэй за стол, дзе так прывыклі бачыць яе чацвёртакласнікі, пані Мар’я памаўчала, апусціўшы вочы, а потым паглядзела на клас і сумна ўсміхнулася.

— Дзеці, — сказала яна, і голас яе задрыжаў. — Мілыя дзеці, я вельмі рада, што вы яшчэ ўсё памятаеце мяне. Я так хацела б адказаць вам сэрцам за сэрца... Ужо цяпер, адразу, але... Ну што ж, мне не ўдасца прыйсці ў школу, відаць, да самай вясны...

Клас ахнуў зноў, і зноў панна Рузя перакрычала яго, супакоіла.

— Я пацяшаю сябе тым... — пачала пані Мар’я, але голас яе зноў задрыжаў. — Ды што там пацяшацца: у маі ўбачымся зноў. — Яна ўсміхнулася. — Жадаю вам поспехаў, дзеці! Будзьце здаровы!

Кіроўнічыха неяк вельмі ж павольна выйшла з класа.

Панна Рузя пайшла праводзіць яе на вуліцу. А дзеці кінуліся да акон. Не ведаючы, што зрабіць і што сказаць, каб пані Мар’я зразумела іх, яны крычалі ў вокны і махалі рукамі.

А Данік, дык ён узлез з каленьмі на падаконнік і — як у той незабыўны дзень, калі на тратуары перад школай галасіла цётка, — узяўся рукой за раму фортакі. Вось-вось, здаецца, крыкне. Але крычаць ён не мог...

Пані Мар'я ўзышла на прыгорачак перад школай, азірнулася, памахала рукой і пайшла. На сярэдзіне плошчы азірнулася зноў, зноў памахала. Данік уздрыгнуў — ледзь прыкметна і для самога сябе. Хлопцу здалося, што памахала яна толькі яму, апошні раз і — назаўсёды...

<...>

12

Як толькі статак выйшаў за апошнія дрэвы двара і пачаў разбрыдацца па пашы, стары Мікіта спыніўся і палез рукой за пазуху. <...>

Дастаўшы з-за пазухі жалейку, ён гладзіў, абдзьмухваў яе... прылажыў да губ... і зайграў.

Над зялёным прасторам, над Данікам, які прысеў перад старым, над статкам і — гэй, далёка! — над палямі паплыла, палілася журботная песня...

<...> Песня жалейкі ўваходзіць, як нешта жывое і роднае, у песні нябачных жаўранкаў, у позні салаўіны перасвіст — тут недалёчка, у садзе... <...>

Каровы скубуць акрашаную буйной расою траву. Старанна, спакойна скубуць, нават хвастамі не махаюць і не паводзяць вушамі. І не варушыцца, глядзіць — не змаргне — падпасак¹...

<...>

Данік ляжаў, падпёршы шчаку далонню. <...>

Ён успомніў худы, скарэжаны злосцю твар панны Рузі і голас яе: «Прэч! Натыхмяст прэч з школы, дрань! І венцэй не пшыходзь!»² А ён усё ж такі прыйшоў назаўтра ў школу. Другі раз «прэч» не прыйшлося пачуць. Пан кіроўнік сказаў яму спакайней: «Малец, ты выключаны са школы, ідзі дадому і падумай,

¹ Падпáсак — памочнік пастуха (звычайна падлетак).

² Прэч! Зараз жа прэч са школы, дрэнь! І больш не прыходзь!

што ты натварыў». А што ён натварыў? Проста ім крыўдна было, што разам з пані Мар'яй зусім пайшла са школы і родная мова. Ну, урокі — урокамі, а на пераменках яны пастанавілі, што калі хто акажацца хоць слоўцам па-польску — пяць грошаў штрафу. Ды так і не зарабілі на гэтым ні гроша. Лупаты Чэсік Бэндзіньскі данёс... Пані Мар'я яшчэ ўсё хварэла, і за Даніка не было каму заступіцца. Ні Саньку, ні Цівунка, ні Казу — нікога не выключылі са школы, бо ён, Данік, не выдаў нікога з тых, што змаўляліся. А кіроўнік усё дапытваўся: «Хто цябе навучыў?..» Ніхто не навучыў — Сівы сам навучыўся!..

— Ты не гаруй, Даніла, — пачуў ён голас дзеда Мікіты. — Дзядзька грошай прышле. Падрасцеш яшчэ трохі, купіш каня, можа, і поля шматок. <...> Больш дзядзька не прысылаў? Ну, чаго ты маўчыш?

— Няма, — адказаў падпасак. — Ні грошай, ні пісьма не шле. <...>

Стары задумаўся.

— Нешта нам сьнеданне не нясучь, — сказаў пасля.

Думаў хоць гэтым пацешыць, разварушыць свайго памочніка, аднак дарма — Данік усё маўчыць.

— <...> Нічога, унучак, прыйдзе час — і нашы напішуць, і самі прыедуць да нас. Быць не можа інакш! Я — дык Бог святы ведае, а ты дачакаешся... Ах, зараза! Гэта ўсё тая, Падласка!.. Бяжы ты, брат, адварні іх ад поля!..

Данік пабег.

Адварнуўшы статак ад жыта далей на траву, ён не захацеў вяртацца да старога, а сеў на ўзмежку і дастаў з-за пазухі кнігу. Тую самую. Адну толькі яе і ўзяў сюды з дому. Даўно ўжо ўсё прачытана, сёе-тое нават і перачытана, а ўсё ж... Ён адгарнуў вокладку. На тытульнай старонцы — «Баляслаў Прус¹. Навелы». А наўскасяк, таксама па-польску, напісана такім знаёмым почыркам:

¹ Баляслаў Прус (1847—1912) — польскі пісьменнік.

«Даніку Мальцу, майму светлавокаму хлопчыку, каб дачакаўся светлага жыцця.

*М. Анджэўская
24 лютага 1929 года».*

Ужо ніколі, мусіць, яму не ўбачыць яе, не пачуць яе голасу. <...> Няўжо так і будзе, што застанецца адна толькі думка, адзін успамін і гэтыя словы на кнізе?.. Цяпер яна ўжо, відаць, паправілася, зноў сядзіць за сталом і чытае ці нешта піша... А хто ж сядзіць цяпер побач з Санькам на першай парце? Хто глядзіць, не змаргне, як калісьці...

— Чытаеш, Даніла? — пачуўся над хлопцам голас старога. Дзед падышоў неяк неўзаметку, нібы падкраўся. — А што ты чытаеш?

— Так сабе, польская кніга адна.

Стары паківаў галавою:

— Яшчэ ты, брат, не нацешыўся з панскай ласкі? Пакінь!

— Гэта, дзеду, не панская. Гэта ўсё пра такіх, як мы, пратых, што бедныя, што працуюць... Хоцаце, я і вам пачытаю?

Дзед усміхнуўся хітравата:

— Няхай ужо лепей па снеданні. А то нешта пад лыжачкай смочка...

— Вы не бойцеся — я так буду чытаць, што вы ўсё зразумееце. Добра?

І так жа хочацца хлопцу, каб і стары даведаўся пра тых, што ў кнізе, пра сапраўдных людзей з той Польшчы, што там вунь — далёка на захадзе! І пра такіх, як пані Мар'я... Не, пра яе, пра гэты надпіс на кнізе ён не скажа і дзеду. Нікому не скажаў і нікому не скажа...

Пытанні і заданні да раздзелаў 1—4

1. Хто такі Данік Малец? Чым вабіла яго школа?
2. Чаму пры першай сустрэчы хлопчыку не спадабаўся пан Цаба? Выберыце правільныя варыянты:
 - пасмяяўся з хлопца, паставіўшы яго ў няёмкае становішча;

- загаварыў на не зразумелай хлопчыку мове;
 - паводзіў сябе з Данікам так, што нават абяцанне падарыць кніжку з малюнкамі не выклікала да яго даверу.
3. Ахарактарызуйце першага настаўніка Даніка. Што гэта за чалавек? Як ён стаў панам?
 4. З якімі цяжкасцямі ў навучанні на польскай мове сутыкнуўся Малец у школе?
 5. Чаму хлопчыку хацелася чытаць кнігі на роднай мове? Што агульнага было ў Даніка з героем верша Янкі Купалы (гл. с. 110)? Зачытайце адпаведныя радкі.
 6. Як успрынялі вучні з'яўленне ў школе буквара «Зорка» на беларускай мове? Чаму?
 7. Прачытайце дыялог пана Цабы і Даніка. Якія рысы характару кожнага з герояў раскрываюцца ў час размовы?

Пытанні і заданні да раздзелаў 5—8

1. Па якой прычыне Данік вымушаны другі год сядзець у трэцім класе?
2. Чаму кіраўнік местачковай сямігодкі так лёгка адмовіўся ад самага здольнага вучня?
3. За што любілі пані Мар'ю яе вучні?
4. Якія душэўныя якасці настаўніцы праявіліся ў час чытання твораў Генрыка Сянкевіча «Янка-музыка» і Цёткі «Міхаська»? Чаму настаўніца чытала менавіта іх на беларускіх гадзінах?
5. Як складваліся ўзаемаадносіны Даніка са сваёй настаўніцай? Чаму напачатку пані Мар'я палічыла Даніка няўважлівым і недысцыплінаваным? Назавіце сапраўдную прычыну такіх паводзін на ўроку.
6. Што можна сказаць пра галоўнага героя, які падчас прачытання твораў так эмацыянальна ўспрыняў гісторыі жыцця Міхаські і Янкі? Паразважайце, якая душа ў хлопчыка і як цяжка было яму раскрыць свае здольнасці ў той час. Выкарыстайце словы, што Янка Брыль сказаў пра свайго героя: «Данік з «Сірочага хлеба», вядома, не я, а тып, або заяўка на яго, мілы сябар майго дзяцінства, якога я зляпіў з многіх знаёмых хлопчыкаў, дадаўшы трохі і свайго. Свайго най-

больш...». Ці згодны вы, што за вобразам аднаго падлетка можна разгледзець тыповыя рысы ўсяго пакалення?

7. Чаму Данік не змог змірыцца з няроўным становішчам вучняў у класе? Як гэта характарызуе хлопчыка? Якім чынам ён вырашае выправіць сітуацыю? Знайдзіце і зачытайце адпаведныя радкі.
8. Па якой прычыне паміж вучнямі ўзнік канфлікт і як паводзіла сябе пры гэтым пані Мар'я?

Пытанні і заданні да раздзелаў 9—12

1. Якой настаўніцай была панна Рузя? Што змянілася з яе прыходам у школу? Прыведзіце прыклады з твора. Параўнайце яе з пані Мар'яй па рысах характару, адносінах да вучняў, стаўленні да беларускай мовы.
2. Перакажыце эпізод наведвання Данікам хворай настаўніцы. Патлумачце словы пані Мар'і: «Я разумею цябе — ты любіш толькі бедных. І я, Данік, не з багатай сям'і. Вы тут усе не любіце паноў. А я — таксама палячка. І гэта, хлопчык, не адно і тое ж. І ў нас, у Польшчы, усякія людзі ёсць. Ты зразумееш мяне, калі падраснеш». Паразважайце, ці можна ўсіх людзей ацэньваць аднолькава толькі з-за прыналежнасці да пэўнага народа.
3. Які апошні ўрок дала пані Мар'я Даніку, падарыўшы кнігу з надпісам? Як дароўны надпіс характарызуе настаўніцу? Чаму кнігу з навеламі Баляслава Пруса яна падарыла менавіта Даніку, а не іншым вучням?
4. Апішыце душэўны стан хлопчыка пры развітанні пані Мар'і са сваімі вучнямі, падмацуйце адказ радкамі з твора.
5. Што зрабіў Данік у сувязі са знікненнем з навучання беларускай мовы? Прыгадайце іншыя яго ўчынкі, выкліканыя абаронай уласнай годнасці.
6. Чым закончылася вучоба Даніка? Якія змены адбыліся з героем за гэты час? Прадоўжыце пералік:
 - хлопец пасталеў, навучыўся аналізаваць падзеі; рабіць высновы;
 - навучыўся адстойваць сваё права на родную мову, ...

Пытанні і заданні да твора

1. Знайдзіце ў творы выразныя і змястоўныя штрыхі, падрабязнасці (дэталі) у паказе паводзін і характарыстыцы дзейных асоб (Даніка, пана Цабы, пані Мар'і, панны Рузі і інш.).
2. Як вы лічыце, чаму пісьменнік назваў аповесць «Сіročы хлеб»? Падумайце, прамы ці пераносны сэнс маюць гэтыя словы.
3. Сфармулюйце мастацкую ідэю твора.
4. Чым, на вашу думку, абумоўлена ўжыванне пісьменнікам вялікай колькасці польскіх слоў і выразаў?
5. Разгадайце крыжаванку па ўрыўку з аповесці Янкі Брыля «Сіročы хлеб».
6. Выберыце з твора ўрывак для выразнага чытання або для інсцэніроўкі, сцэнічнага паказу.
7. Праверце, як вы зразумелі твор (тэст па ўрыўку «Урокі пані Мар'і» з аповесці Янкі Брыля «Сіročы хлеб»).
8. Янка Брыль карыстаўся рознымі спосабамі і прыёмам і раскрыцця зместу, характарыстыкі персанажаў. Вызначце гэтыя спосабы і прыёмы, звярнуўшыся да артыкула «Пра аповед, апісанне, дыялог».

ПРА АПОВЕД, АПІСАННЕ, ДЫЯЛОГ

Апавядальныя, асабліва пражайныя, творы ўзнаўляюць перад чытачом больш або менш шырокую, з цікавымі падрабязнасцямі карціну жыцця. У іх мы знаходзім разнастайныя характарыстыкі-ацэнкі героя, яго ўчынкі, паводзін, якія адбываюцца ў канкрэтных абставінах, сітуацыях.

З разнастайнасці спосабаў і прыёмаў паказу чалавека і яго жыцця і складаецца тэкст.

Асноўныя з іх — аповед, апісанне, дыялог.

Што трэба ведаць пра аповед? *Аповед* — гэта паведамленне пра развіццё падзей, паводзіны, учынкi, факты з жыцця героя або герояў ва ўнутранай дынаміцы. Аповед заўсёды паказвае жыццё герояў у руху, змене дзеянняў, звязаны з развіццём сюжэта, пачаткам, разгортваннем, завяршэннем дзеяння — гэта

значыць, паступовым раскрыццём характару героя праз паводзіны і ўчынкі. Аповед, праўда, можа быць і па-за сюжэтам, выступаць у форме ўспамінаў пра жыццё і паводзіны героя ў мінулым, да таго, калі разгортваецца асноўнае дзеянне.

Аповед — спосаб раскрыцця зместу твора праз паведанне пра падзеі, паводзіны, учынкі героя або герояў.

Чытаючы ўрывак «Урокі пані Мар’і» з аповесці «Сіročы хлеб», мы ўвесь час уважліва сочым за тым, як складваецца жыццё Даніка Мальца ў яго зносінах з іншымі людзьмі — пані Мар’яй, вяскоўцамі, вучнямі.

Але аповед як мастацкі прыём не можа перадаць усё, што звязана з героем, асабліва калі патрэбна даць уяўленне пра абставіны жыцця, месца дзеяння, знешні выгляд героя. Тады аўтар звяртаецца да такога прыёму, як апісанне.

У чым адметнасць апісання?

Апісанне — спосаб паказу з’яў жыцця, падрабязная перадача, пералічэнне асобных прымет, адзнак, якасцей, рыс чалавека, з’явы, прадмета.

Апісанне — мастацкая характарыстыка прыроды (*пейзаж*), знешняга выгляду герояў (*партрэт*). Пейзаж мае важнае значэнне: праз яго таксама характарызуецца месца дзеяння, выяўляюцца адносіны героя (і аўтара) да жыцця, сваёй зямлі, акрэсліваюцца яго пачуцці і перажыванні.

Ва ўрыўку з аповесці «Сіročы хлеб» такіх замалёвак прыроды шмат, напрыклад, у абзацы, што пачынаецца словамі: «Як яны (лісты) хораша жаўцеюць на іхнім клёне перад хатай!» (раздзел 6). Тут пейзаж перадае асаблівую чуллівасць дзіцячай душы, яе ўменне рэагаваць на змены ў наваколлі.

Партрэт — гэта апісанне знешняга выгляду героя, напрыклад, пана Цабы, пані Мар’і, панны Рузі ў аповесці «Сіročы хлеб», гусяра ў паэме «Курган». Прычым апісваецца знешнасць, адзенне, жэсты, засяроджваецца ўвага на адметных дэталях, індывідуальных асаблівасцях, прыметах.

Усе гэтыя спосабы паказу жыцця — аповед, апісанне з яго разнавіднасцямі (партрэт, пейзаж) — у мастацкім творы часта раскрываюцца праз асобныя штрыхі, найбольш значныя адрозненні з мэтай характарыстыкі дзеяння або героя твора. Іх найважнейшая роля і заключаецца ў тым, каб раскрываць характар героя, яго думкі, перажыванні, а не проста для таго, каб данесці агульную інфармацыю пра выгляд героя або пра месца яго пражывання ці знаходжання. Вось, напрыклад, як падаецца партрэт панны Рузі: «...худая крыклівая панна Рузя» і ў іншым месцы твора: «Ён (Данік) успомніў худы, скарэжаны злосцю твар панны Рузі...». У абодвух выпадках перад намі не толькі апісанне аблічча панны Рузі, але і характарыстыка яе як чалавека, як настаўніцы. Гэтак жа і праз пэўныя дэталі пейзажу можа раскрывацца стан душы героя, яго настрой.

Роля дыялогу ў характарыстыцы героя. Адметную ролю ў характарыстыцы герояў мае дыялог.

Дыялог — размова дзвюх асоб.

У такой размове героі не толькі нешта паведамляюць адзін аднаму, але і выяўляюць уласныя адносіны да жыцця, падзей, іншых людзей. Праз выказванні таксама выяўляюцца іх перажыванні, пачуцці, унутраны стан. Ва ўрыўку «Урокі пані Мар’і» з аповесці «Сіročы хлеб» у форме дыялогу пабудаваны размовы паміж Данікам і яго настаўніцай. Яны скіраваны на больш поўнае раскрыццё думак, поглядаў гэтых герояў твора на сітуацыі.

1. Назавіце асноўныя спосабы паказу жыцця і характарыстыкі герояў-персанажаў у мастацкіх творах.

2. Прывядзіце прыклады аповеду з вядомых вам твораў. Пакажыце, як аповед звязаны з сюжэтам, дзеяннем твора.
3. Для чаго ў мастацкім творы выкарыстоўваюцца пейзаж, партрэт? Пацвердзіце свой адказ прыкладамі.
4. Патлумачце ролю дыялогу ў мастацкім творы. Паспрабуйце падрыхтаваць магчымы дыялог паміж паннай Руз'яй і пані Мар'яй на конт выкладання беларускай мовы ў школе, зыходзячы з характараў гераінь.

Уладзімір Шыцкі

Погляд чытача фантастыкі асаблівы: ён звернуты ў будучыню. Тое, на што ён падае, мае схільнасць спраўджацца раней, чым мы думаем.

Уладзімір Гакаў.

ЛІСЦІК СЕРАБРЫСТАЙ ТАПОЛІ

За возерам, што плёскаецца зусім пад нашымі вокнамі, пачынаецца лес. Мы мала там бывалі, не знаходзячы для сябе нічога прывабнага. Лес быў дагледжаны, расчышчаны і нагадваў школьны парк. Іншая справа — востраў на возеры. Там усё было так, быццам рука чалавека ніколі не краналася гэтага кутка прыроды. На востраве нам было цікава, у лесе — не.

Але аднаго разу, пасля буры, Мішка Патупчык нацягаў на бераг ламачка і звязаў плыт. Гэта было нешта незвычайнае, і мы акружылі Мішку, шкадуючы, што нікому з нас не прыйшла такая думка раней. Паўтараць жа зробленае кімсьці было не ў правілах вучняў нашай школы.

А Мішка быццам не заўважаў нас і нашу зайздрасць. Ён спіхнуў плыт у ваду, працягнуў яго за прывязаную вяроўку крокаў на пяцьдзясят убок, якраз туды, дзе пачыналася глыбінная плынь, і скочыў на хісткія бяровыя.